

До витоків білінгвізму в Україні: асиміляційна політика Російської імперії через військову присутність та політику в збройних силах (історико-політичний аналіз)

Розглядаються особливості розповсюдження російської мови в Україні. Визначаються основні причини та тенденції розвитку білінгвізму на українських теренах в межах Російської імперії внаслідок військової присутності та політики в збройних силах.

Ключові слова: мова, білінгвізм, мовна політика, збройні сили.

Випликування і розвиток масового соціального білінгвізму в Україні – процес довготривалий та багатонасильний, одному з чинників якого майже не приділено уваги в сучасній науці – впливові військової присутності та політики в збройних силах взагалі на формування двомовності на теренах пащої держави, що й визначило мету наукової розвідки.

Дослідженню збройних сил та військової політики приділено значної уваги вітчизняними та закордонними науковцями. З огляду на складність історичної долі українського війська, варто виділити декілька напрямків історіографії даної проблеми, зокрема, дослідженню становлення та розвитку козацького війська присвятили значної уваги М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Яворницький.

Аналізові військової політики часів Російської імперії значної уваги надали імперські дослідники М. Богданович, А. Воллін, Р. Фадеев. Особливо варто відзначити пильку роботу радянського дослідника П. Зайончковського, присвячених військовим реформам Російської імперії середини ХІХ ст.

Окремі аспекти військової політики на Україні розглядають сучасні вітчизняні дослідники С. Потрашков, О. Реєнт, В. Цубенко; а також українські в еміграції З. Когут, Ю. Шевельов.

Українська армія, зазначає І. Крип'якевич, подала як народна: коли в інших країнах військову справу вела вища верства родовитої шляхти, то козацчина виїшла з народних низів і ніколи не втрачала своїх зв'язків з народом, які давали козакам свідомість, що вони є оборонцями своєї землі, своєї батьківщини, всіх народних прав і надбань [1, с. 287–288]. Отож, не викликає сумнівів україномовне середовище козацького війська тих часів. За Д. Яворницьким, знання української мови було однією з головних вимог під час вступу прибульця до запорізького війська [2, с. 145–146]. Ситуація зміщується в результаті Переяславської ради – саме за Березневими статтями, в 1658 р. московські війська разом із своєю мовою вперше чисельно прибули в Україну [3, с. 41].

Потрібно зазначити, що від початку існування Московської держави армія відіграла в ній центральну роль не лише в майже неперервних війнах, а як засіб контролю та орган управління, особливо в окраїнних областях [4, с. 101], окрім того, як засіб напроцування своєї сили за рахунок розширення територій [5, с. 23].

З іншої сторони, Україна в очах московського уряду була репрезентувала саме військом; всі інші організовані й неорганізовані частини української людності – духовенство, міщани і «всякие люди» – були лише додатком до основної групи людності – козацтва. Фігура гетьмана, голови козацтва, була символом автономного існування України в складі Росії [6, с. 29].

Як бачимо, мовна присутність в Україні іноетнічного елемента – росіян – безпосередньо пов'язана з політичним (військовим) впливом (присутністю). Разом з військом «прийшла» мова, прийнята з сивою війська.

Змагаючись за контроль над урядом гетьмана, московська влада прагнула також безпосередньо впливати на українські справи через призначення воєвод, військових

губернаторів у головних українських містах. Восводи з гарнізонами на практиці повинні були забезпечити встановлення політичного контролю Москви над українською територією минаючи гетьмана [7, с. 94].

Первісно московським аргументом на користь розташування восвод в Україні був захист від іноземної агресії. Кожен восвода командував гарнізоном російських військ і не мав права втручатися у справи місцевої адміністрації. Поступово восводи почали виступати проти козацької адміністрації на боці міщан, заохочуючи їх звертатися зі своїми скаргами безпосередньо до російських чиновників. Московський уряд не тільки зберігав військову присутність в Україні, але все частіше брав на себе роль арбітра у внутрішніх суперечках між українцями [8, с. 66–69].

Крім організації фінансової справи, з середини XVII ст. восводи також мали управління некозацьким населенням українських міст і сіл, яке в такий спосіб виводилося з-під козацького підпорядкування [9, с. 143]. Що безпосередньо стикало українців та росіян, перших однозначно робило підлеглими, других – зверхниками, представниками влади, спонукало до відношення саме як до пануючої сили. Відповідно, змілюється мовне середовище адміністрації, що призводить до зміни мовного середовища в містах, до розпарування українського населення на незадоволених московитами (козацька верхівка) та прихильних (селяни та міські низи).

Зкінця 80-х років XVII ст. в політиці царського уряду виділяється один з напрямів інкорпораційної діяльності в Україні, що повного мірою заявить про себе на початку XVIII ст. – використання продуктивних сил і військового потенціалу Гетьманщини при вирішенні власне російських внутрішніх та зовнішньополітичних проблем [10, с. 57].

Зокрема, козакі брали участь у Кримських походах 1687 та 1689 рр., Азовських походах Петра I 1695–1696 рр., Великій Північній війні, з 1719 р. до 1723 р. – у будівництві Ладозького каналу; з 1725 по 1731 р. – у Кавказькій війні; з 1731 по 1733 рр. – у будівництві Української смуги, у кримському поході 1736 р. [11, с. 20–28]. У приєднанні Північного Причорномор'я до Російської імперії значну роль поруч з російськими військами відігравало й українське Чорноморське козацтво та гусарські полки Слобідської України, які були реорганізовані з гетьманських кінних полків по скасуванні гетьманства на Україні 1764 року [12, с. 14].

Крім направлення козацьких підрозділів за межі України, великого розповсюдження набуває практика їх підпорядкування російським офіцерам, зокрема й шовіним пайманцям, що викликає численні непорозуміння та конфліктні ситуації, спричинені службовими зловживаннями та зверхнім ставленням до перегулярих козацьких формувань з боку останніх.

На початку XVIII ст. в оточенні царя-реформатора обговорюються плани проведення військової та політико-адміністративної реформи в Україні [10, с. 57]. Можливо вважати, що з цього часу починається поступовий процес заміни військового керівництва на російське, що не могло не впливати як на зміни мовної ситуації в українських частинах, так і на мовні орієнтації військових.

Політика Петра I стосовно українського війська ще раніше викликала занепокоєння польої шляхти. Федерация з Польщею Станіслава Лещинського (кандидата на польський трон, підтримуваного Швецією) або шведський протекторат виглядали привабливою альтернативною перспективою скасування української автономії під російським правлінням. Але поразка Карла XII і Мазени від Петра під Полтавою (1709 р.) перекреслила будь-які сподівання на можливе розширення автономії Гетьманщини. Дуже скоро Петро розправився з «українським сепаратизмом» [8, с. 69].

Спочатку було помітно укріплено російські гарнізони в Україні. Одноразово Україну виснажували непомірними податками й митом. У 1722 р. створено Малоросійську колегію, до якої входили російські офіцери і яка, на відміну від Малоросійського приказу, тоді ж ліквідованого, підпорядковувалася Сенатові, знаходячися в Україні при резиденції гетьмана й мала значні адміністративні та судові компетенції [4, с. 56].

Поразка Мазени призвела не тільки до політичних наслідків, а й до мовних. Каральні заходи Петра I з однієї сторони ще більше закріпили російську владу над козацькою верхівкою, з іншої спонукали до активного показу українцями своєї лояльності і підтримки – цю лояльність не проявлялось через мову – зречення своєї та перехід на

«великоросійську» військової верхівки. Аналогічних результатів було досягнуто через втручання у кадрову політику на нижчому рівні.

Однотчасно із запровадженням практики призначення на полкові уряди в Гетьманщині російських офіцерів уряд Петра I продовжував активно втручатися в питання кадрової політики на рівні полкової і сотенної старшини. Результатом активного втручання російських владних структур у сферу кадрової політики України стала ситуація, за якої протягом 1724–1727 рр. полковницькі уряди посідали або російські офіцери, або іноземці, або представники української старшини, які зуміли зарекомендувати себе лояльними царському трону [10, с. 221–223].

Загалом, організація російських «військ нового порядку» відбувалася спочатку переважно під керівництвом офіцерів–іноземців, – у 1679 р. із 66 вищих офіцерів не менше ніж 42 були іноземцями. На початок Північної війни іноземці становили третину офіцерів, пізніше число їх зросло до однієї восьмої, та все ж їхня кількість у вищих рангах і далі залишалася дуже вагомим. У 1762 р. 41% із 402 вищих офіцерів і половину посів чотирьох найвищих рангів становили неросіяни, з них три чверті були балтійськими німцями або німецькими поселенцями [4, с. 102].

Подібна кадрова та мовна політика у збройних силах імперії формували відповідне мовне середовище війська, що впливало як на стан української частини збройних сил, так і на населення, що його утримувало. Утримання військових вже безпосередньо «пов'язувало» українське, в першу чергу сільське населення з московськими військовими та їх мовою. Зрозуміла річ, що толерантними такі відносини не могли бути – російські полки репрезентували царську державу та царську владу. Намагання Москви закріпити спеціальною угодою зобов'язання гетьманського уряду про утримання власним коштом царського війська, розквартированого на Лівобережжі зустріли активну протидію [9, с. 139].

У 20–30-х рр. XVIII ст. в Україні перебувало 10 козацьких і 10 москальських полків, утримувало яких білили як 130 тисяч селянсько-поселених дворів та 30643 козацьких [13, с. 198]. Згідно з генерал–губернаторським звітом 1763 р. в Гетьманщині було 6 стрілецьких, 2 драгунських і 8 піхотних полків; разом – 19 981 чоловік, що потребували 902 офіцерських і 10 556 солдатських квартир. Якщо брати до уваги той факт, що в Гетьманщині було тільки 29 025 міських і сільських господарств, де могли стояти війська, то виходило, що на кожні три господарства припадало два російські солдати або по дві офіційні квартири на кожні п'ять господарств [8, с. 104–105].

За такого розрахунку показово видно, наскільки високопотоєм може бути мовний вплив – особливість Гетьманщини у тому, що практично усе населення відчувало на собі присутність російських військ. Звісно, військова верхівка не могла не вплинути на населення, що утримувало збройні частини, а лояльність, уже не верхівки, а сільських та міських племін, вимагала також мовного пристосування. Можливо вважати, що саме таке «суєдіство» стало першим чинником масового мовного впливу на українське населення, в результаті якого почало змінюватись мовне середовище на теренах підросійської України.

Згадувані процеси продовжуються геть до початку XX ст. У 1881 р. забезпечення казармами було невисоким – в Київському окрузі – в казармах лише 26,5% всіх польових військ, така ж кількість містилась по селянських хатах, в Харківському окрузі – в казармах – 23%, в хатах – 30,6% солдат. На 1 січня 1901 р. 63,4% всіх польових військ Російської імперії перебували в казармах, всі інші – на квартирах [14, с. 271].

Отже, допоки українське військо залишалось козацьким, асиміляційні процеси стосувалися в основному військової верхівки та середньої ланки. Мовний вплив на території України відбувався через російську військову адміністрацію в містах (воєвод) та безпосередній вплив на українців військовими, що перебували на квартируванні. Коли ж українські частини було уніфіковано з російськими – починається новий етап безпосередньої русифікації українців у збройних силах Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін. [упорядник Б.З. Якимович]. 4-те вид., змін. і доп. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.

2. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д.І. Яворницький / [редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с.
3. Погрібний А. Світовий мовний досвід та українські реалії: Інститут відкритої політики / А. Погрібний. – Київ: «МІД(ОБ)ОРИ» (І.П. Мотак М.І.), 2003. – 72 с.
4. Кашелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Кашелер. / [переклад з німецької Х. Назаркевич. наук. ред. М. Крикун]. – Львів: Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – 360 с.
5. Харипшин М. Конфликтные ситуации на пост-советском пространстве / М.В. Харипшин. – К.: КИШИНЕВ: Издательство Луцесип, 1999. – 112 с.
6. Польде І. Автономія України з історичного погляду / І. Польде. – К.: Україна, 1995. – 45 с.
7. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.: Монографія / В.Й. Борисенко, А.І. Бульвінський, С.О. Візер. – К.: Вид-во «Старий світ»: Вид. Т. Мосієнко, 2006. – 256 с.
8. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
9. Веретюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проєкти в Російській імперії / В.Ф. Веретюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. – К.: «Наукова думка», 2004. – Т. 1. – 500 с.
10. Горобець А. Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / А. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 321 с.
11. Пограшков С. Харьковские полки: Три века истории / С.В. Пограшков. – Харьков: «Око», 1998. – 151 с.
12. Олійників О. Українці у Кримській війні / О.С. Олійників. – Одеса: Маяк, 2004. – 176 с.
13. Зеркаль С. Руїна козацько-селянської України в 1648–1764–1802 роках. (Студія політично-адміністративних і соціально-економічних відносин в Україні: XVII–XVIII ст.) / Сава Зеркаль. – Новий Йорк – ЗЦА, 1968. – 250 с.
14. Зайончковский П. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903 / П.А. Зайончковский. – М.: «Мысль», 1973. – 351 с.

Панасюк Л.В. К истокам билингвизма на Украине: ассимиляционная политика Российской империи вследствие военного присутствия, политики в вооруженных силах (историко-политический анализ)

Рассматриваются особенности распространения русского языка на Украине. Определяются основные причины и тенденции развития двуязычия на украинских землях Российской империи вследствие военного присутствия и политики в вооруженных силах.

Ключевые слова: язык, билингвизм, языковая политика, вооруженные силы.

Panasiuk, L.V. To the sources of bilingualism in Ukraine: an assimilatory policy of the Russian empire through the military presence and policy in the armed forces

In the article the author considers the features of distribution of Russian language in Ukraine. There are determined basic causes and trends of the development of bilingualism on the Ukrainian lands within the Russian Empire as a result military presence and policy in the armed forces.

Key words: language, bilingualism, language policy, armed forces.